

Блинова О. Є. Соціально-психологічні особливості етнічної ідентифікації студентів України [Текст] / О. Є. Блинова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія «Психологічні науки» : зб. наук. праць [Текст] / гол. ред. Носко М. О. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – Т.1. Вип.103.– С. 18-22.

УДК 159.9 : 316.6

Олена Блинова

доктор психологічних наук, доцент;
Херсонський державний університет

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СТУДЕНТІВ УКРАЇНИ

У статті розглядаються психологічні особливості етнічної ідентифікації студентів різних регіонів України. Результати емпіричного дослідження свідчать про зниження актуальності і значущості етнічності у системі самокатегоризації сучасних студентів.

Ключові слова: соціальна ідентичність, етнічна ідентичність, студенти різних регіонів України.

В статье рассматриваются психологические особенности этнической идентификации студентов разных регионов Украины. Результаты эмпирического исследования выявили снижение актуальности и значимости этничности в системе самокатегоризации современных студентов.

Ключевые слова: социальная идентичность, этническая идентичность, студенты разных регионов Украины.

In article psychological features of ethnic identification of students of different regions of Ukraine are considered. Decrease in an urgency and the importance of ethnicity in system of a self-categorization of modern students is shown.

Key words: social identity, ethnic identity.

Значні трансформації у соціальній структурі суспільства, що тривають протягом останніх років, викликали зміну системи цінностей і втрату стійкої соціальної ідентичності у мільйонів людей. Найзначнішими працями в цій галузі можна вважати, зокрема, дослідження П. Гнатенка, Л. Дробижевої, С. Маєєва, Л. Орбан-Лембрик, В. Павленко, М. Пірен, Т. Стефаненко, М. Шульги [4; 6; 8; 9; 19; 12; 13]. Є.І. Головаха підкреслює, що «сучасне суспільство – це простір ідентичностей, що постійно змінюються. І якщо у минулому зміна ідентичності призводила до маргіналізації, то сьогодні ризик потрапити у маргінальне становище чекає на тих, хто зберігає ідентичність всупереч змінам об'єктивної ситуації і не здатний прийняти нові соціальні реалії» [5].

Криза ідентичності проявляється у тому, що значно ускладнюється прагнення особи віднести себе до конкретної соціальної групи. У пошуках ширших можливостей для самореалізації люди нині все частіше відмовляються від групової ідентичності на користь індивідуальної; намагаючись поліпшити якість свого життя, їдуть за кордон, змінюючи етнічне оточення, навіть відмовляючись від вже набутого соціального і професійного статусу. «У сучасному суспільстві майже немає загальноприйнятих критеріїв ідентифікації. Дуже швидко втратили свою ідентичність такі великі групи, як робітничий клас, колгоспне селянство, радянський народ. Вже не «спрацьовують» соціальні і професійні критерії: матеріальне становище безпосереднє не залежить від кваліфікації. Індивід постійно змушений самовизначатися, осмислюючи суспільну ситуацію. Інакше кажучи, відповідати: хто він і на що здатний претендувати на роботі, в сім'ї, в політиці» [6, с.44].

Подібна криза ідентичності змушує особистість адаптуватися до змін, що відбуваються в суспільстві, шукати своє місце в різних сферах життєдіяльності. Кожна людина протягом життя входить до багатьох груп, усвідомлює себе членом різних спільнот, результатом ідентифікації з якими стає формування численних ідентичностей, актуальність і значущість яких варіюються залежно від особливостей часу й ситуації. Сукупність їх складає цілісну соціальну ідентичність особистості, етнічна ідентичність посідає важливе місце в її

структурі разом з іншими видами ідентичності. Вивчення етнічності як одного з змістоутворюючих чинників у поведінці людини набуває нового змісту й актуальності.

Метою дослідження є з'ясування соціально-психологічних особливостей етнічної ідентифікації студентів України.

Етнічна ідентичність як результат процесу ідентифікації особистості з етнічною спільнотою може набувати різних форм. Слаборозвинену етнічну самосвідомість, як правило, характеризує дифузна (або недосягнута) етнічна ідентичність особистості. Її прояви (такі як невизначеність етнічної належності, її неактуальність для людини, байдуже ставлення до етнічних феноменів взагалі і до власної етнічної належності зокрема) негативно позначаються на структурі та змістових характеристиках Я-образу особистості.

В соціологічних дослідженнях [14, с.74] показано, що в системі цінностей пересічних громадян України розвиток української культури, української мови та взагалі поняття національної ідеї займають передостанні місця, багато людей вважають національний чинник суто публіцистичним, риторичним; найбільш актуальними і важливими зараз є потреби елементарного виживання, що призводить до зневіри в українському національному відродженні.

«З поняттям «держави, громадянином якої я є», ідентифікує себе лише 18,7 % респондентів. Відтак поняття «держава» для 80 % наших громадян не є тим національним феноменом, який становить для громадян інших країн найвищу цінність» [10]. М.І. Пірен наголошує на тому, що держава не дбає про людину як найвищу суспільну цінність та підкреслює, що за роки незалежності країну залишило близько 7 мільйонів чоловік. Між тим етнічна ідентифікація є одним з чинників розвитку самосвідомості. «Водночас, – зауважує М.І. Пірен, – маємо мати на увазі, що без національної ідеї державотворення в Україні неможливо нагромадити «соціального капіталу» – атмосфери довіри, співробітництва, взаємодопомоги, працьовитості тощо» [10].

За результатами дослідження О. Бичко отримані позитивні кореляції між типами трансформації етнічної ідентичності та модальностями самоствавлення

особистості, тобто між самооцінкою і самоствавленням, з одного боку, та рівнем етнічної ідентифікації, типами трансформації ідентичності й привабливістю автостереотипу – з іншого [1]. У висновках автора, зокрема, відмічається наявність сильного негативного кореляційного зв'язку між шкалою «самокерівництво» за опитувальником самоствавлення (В.В. Столін) та «привабливістю автостереотипу» (-0,74), визначеного за конструктом «типовий українець». Отже, для респондентів здатність активно протидіяти зовнішнім обставинам, висока саморегуляція, чіткий локус «Я» обернено пов'язуються з образом себе як стереотипізованого типового українця. Тобто, респонденти вважають, що неможливо ефективно керувати власною долею, спираючись на зразки поведінки, притаманні «типовим українцям». Також цікавими в «етномаргінальній групі», тобто з недовідою чітким усвідомленням етнічної належності є зворотні кореляції самовпевненості з привабливістю автостереотипу, визначеного за конструктом «типові українці» (-0,82). Така тісна взаємозалежність свідчить, що уявлення про себе як людину самостійну, вольову, енергійну, таку, якій є за що себе поважати, не може бути поєднане з належністю до українства [1].

Зрозуміло, що значущість та актуальність етнічної ідентичності для індивіда – досить ситуаційні параметри, які перебувають під впливом як об'єктивної соціальної реальності (перехідність суспільства, етнічні конфлікти, міграції тощо), так і суб'єктивних чинників – наприклад, рівня освіти або політичних уподобань індивіда. Взагалі самоідентифікація відбувається не тільки за етнічними ознаками, тому етнічність може перебувати на периферії особистісної мотивації. В умовах стабільних етнічних відносин або в моноетнічному оточенні етнічна свідомість зазвичай не тільки індивідів, але й цілих етнічних груп, може бути не актуалізованою.

Слід зазначити, якщо етнографи націю вивчають як неполітизовану етнічність, історики – як політичну історію народів, культурологи – як неповторне особливе в світовій культурі, філософи – як проблему співвідношення людини-індивідуальності – людства, соціологи – як

макрогрупу, то психологи – як специфіку психіки, ментальності (М.Й. Боришевський, В.О. Васютинський, В.Б. Євтух, М.І. Обушний; Л.Е. Орбан-Лембрик, М.І. Пірен, Г.У. Солдатова) [2; 3; 5; 7; 8; 9; 10; 11].

Етнічні спільноти займають важливе місце серед багатьох соціальних категорій – соціальних класів, професій, соціальних ролей, релігійної приналежності, політичних вподобань і т.ін. «Було б перебільшенням вважати, що у житті людини питання, пов'язані з належністю до етнічної спільноти є центральними. Для більшості людей більш важливими виявляються проблеми повсякденного життя – робота, зарплата, виховання дітей, проведення вільного часу. Але не слід ігнорувати і психологічні проблеми, пов'язані із груповим членством. В житті людини – і цілої спільноти – можливі ситуації, коли відповідь на просте питання «Хто Я?» («Хто Ми?») стає суттєвою проблемою» [13, с.114].

Етнічна ідентичність – це, перш за все, результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу, певна міра ототожнення себе з ним і відділення від інших етносів. Це розуміння запропонував Г.Г. Шпет, що розглядав етнічну ідентичність як переживання своєї тотожності з однією етнічною спільнотою і відділення від інших [15]. На думку Г.У. Солдатової, особливістю етнічної ідентичності є міфологічність, оскільки «її головна опора – ідея або міф про загальну культуру, походження, історію» [11, с.48].

В структурі етнічної ідентичності, як і в структурі інших видів ідентичності, виокремлюють когнітивний компонент (знання, уявлення про особливості власної групи і усвідомлення себе її членом на основі етнодиференціюючих ознак) емоційний (оцінка якостей власної групи, відношення до членства в ній, значущість цього членства), поведінковий компонент, розуміючи його як реальний механізм не тільки усвідомлення, але й виявлення себе в якості члена певної етнічної групи, «побудову системи відносин і дій в різних етноконтактних ситуаціях» [6].

При формуванні етнічної ідентичності людина може спиратися на громадянську ідентичність. Або зараховувати себе до широких національних

спільнот – європейців, громадян світу, тобто декларувати космополітичну ідентичність. Однак, як вказував ще Е. Еріксон, витіснення із структури соціальної ідентичності однієї із найважливіших складових частин – етнічної ідентичності – погрожує, з одного боку, втратою цілісності Я-образу, а з іншого боку – втратою зв'язків з будь-якою культурою, що проявляється у почутті «я – ніхто», невидимості, безіменності, безликості [17].

Нами проведено емпіричне дослідження щодо вивчення особливостей етнічної ідентичності студентів різних регіонів України. Всього було опитано 469 осіб. Для опитування було обрано студентів денної форми навчання 3-5 курсів, тобто майбутніх фахівців, яким незабаром треба приймати рішення щодо свого подальшого життєвого шляху і які складають високоосвічену еліту сучасної молоді України. У дослідженні взяли участь студенти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (127 осіб), Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (124 особи), Херсонського державного університету (120 осіб), Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (98 осіб).

Питання анкети стосувалися, зокрема, мови, якою спілкуються респонденти у різних ситуаціях взаємодії – в університеті під час навчання, у суспільних місцях, у родині, з друзями, тобто нами обрано як ситуації офіційних відносин, так і суто неформальні стосунки.

Крім того, нами був використаний фрагмент методу вільного опису – студентам пропонувалось надати 5 характеристик-асоціацій стосовно поняття «українці» – якщо всі п'ять характеристик є позитивними, це свідчить про позитивну етнічну ідентичність, позитивний етнічний автостереотип. Число негативних характеристик також надає можливість кількісної оцінки. Для дослідження особливостей самокатегоризації (зокрема, для нас цікавим був ранг етнічної належності) був використаний модифікований варіант тесту Куна-Макпартленда «Хто Я?».

За результатами анкетування відсотковий розподіл вибору мови спілкування студентами університетів різних регіонів України переконливо

підтвердив, по-перше, існуючу двомовність респондентів, по-друге, відомий розподіл по регіонах – студенти західного регіону (Івано-Франківськ) майже стовідсотково надають перевагу українській мові в усіх запропонованих ситуаціях спілкування; близько 90% студентів східного регіону (Харків) надають перевагу російській мові спілкування як у неформальних, так і в офіційних ситуаціях; більше половини студентів північного (Суми) та південного (Херсон) регіонів частіше за все обирають варіант «рівною мірою українською і російською мовами». Цей відсоток є дещо вищим у сумських студентів, коли йдеться про спілкування у родині – 63,7% проти 33,4% ($\varphi_{\text{емп.}} = 4,63$; $(p \leq 0,01)$), або у колі друзів – 62,1% проти 43,3% ($\varphi_{\text{емп.}} = 2,94$; $(p \leq 0,01)$), або у суспільних місцях – 40,3% проти 28,3% ($\varphi_{\text{емп.}} = 1,98$; $(p \leq 0,05)$). Коли ми говоримо про навчальний процес, тобто про спілкування під час навчання в університеті, цей відсоток є високим та майже рівним у молоді університету міста Суми та університету міста Херсона (82,5% та 79,0% відповідно), тобто державна мова у навчальному процесі університетів всіх регіонів України знаходить належне використання. Слід зауважити, що використання української мови не є для сучасного студентства, так би мовити, значущою етнодиференціюючою ознакою – значна частина студентів вважає себе українцями та одночасно (особливо у неформальних ситуаціях спілкування) віддає перевагу російській мові.

Свою належність до української нації студенти визначають не «по крові», а за громадянством країни. Серед тих студентів південного та східного регіонів, які відмітили свою національність «українець» 74,2% обирають мовою неформального спілкування російську, та ще 12,6% застосовують українську і російську мови рівною мірою.

Актуальність етнічності за методикою Куна-Макпартленда «Хто Я?» визначалася нами у двох варіантах. По-перше, як значущість цієї категорії для респондентів, тобто нами використовувався принцип «інтраіндивідуального» порівняння категорій – етнічна належність аналізується з погляду її наявності-відсутності у респондентів, частоти, з якою вона спостерігається, місця в ланці

інших категорій. По-друге, ми вважаємо важливим провести аналіз «інтергрупових» інтерпретацій, тобто порівняльний аналіз цієї категорії у різних досліджуваних нами груп студентів. Для отримання показника середнього рангу «етнічності» у переліку інших категорій самовизначення ми використали «зворотну» (дзеркальну) шкалу, тобто чим ближче була категорія, що позначає «етнічність», до початку ряду, тим вищим є ранг (наприклад, якщо респондент на першому місці вказував – «українець», то така відповідь отримувала 10 балів, якщо на другому місці – 9 балів тощо).

За отриманими результатами ми спостерігаємо тенденцію зниження актуальності етнічної ідентичності у характеристиках самоопису студентів від західного до східного регіону по всіх параметрах: більше половини студентів західного та північного регіонів згадують таку характеристику як «українець» або «громадянин України» (58,8% та 56,2% відповідно), цей показник знижується у молоді Херсона до 41,7% та складає тільки третину студентів у Харкові ($\varphi_{\text{емп.}}=4,12$; ($p \leq 0,01$). Аналогічним чином простежується закономірність у зниженні рангу «етнічності». Він є вищим у студентів Івано-Франківська (5,0) та зменшується у студентів Харкова до 1,72. Також можна спостерігати зміну кількості позитивних характеристик типового «українця» – у студентів західного регіону та північного регіону вона є найвищою та складає 3,65 та 3,6 відповідно, у студентів південного регіону – 2,92; у молоді східного регіону України – 2,37.

Наступні питання мали на меті з'ясування того, чи не хотіли б респонденти жити в іншій країні або взагалі змінити свою етнічну належність (звісно, мова йде про уявну зміну): «Якщо б я не жив в Україні, я би хотів жити...», «Якщо б я не був українцем, я би хотів бути...», тобто ми припустили, що намір жити тільки в Україні або бути тільки українцем свідчить про сформований позитивний етнічний автостереотип і, тому, про позитивну етнічну ідентичність. Бажання жити в іншій країні (були запропоновані для вибору високорозвинені європейські країни, США, Японія, Росія), мабуть, говорить про незадоволеність рівнем та якістю життя в своїй державі,

можливостями самореалізації, власними перспективами. Ще цікавим є декларування студентами бажаності статусу «громадянин світу» та частота появи висловлювання «немає значення до якої національності належить людина», що мабуть, свідчить про «штучний», ще не усвідомлений, незрілий космополітизм, і тому, змінену етнічну ідентичність.

Більша частина опитаних студентів (64,0%) з досить незначним розкидом результатів по регіонах, якщо була б така можливість, обрали б для проживання іншу економічно високорозвинену країну та ще кожен п'ятий респондент підкреслює важливість і бажаність соціальної та територіальної мобільності, можливості вільно пересуватися по країнах світу та вільно обирати для себе місце проживання. Проте, більш патріотично відносно своєї країни налаштовані студенти Івано-Франківська – 26,0% відмітили варіант відповіді «Я хотів би жити тільки в Україні», серед студентів півдня та сходу України підтримують таку думку тільки близько 8% опитаних ($\varphi_{\text{емп.}} = 3,64$; ($p \leq 0,01$).

Аналогічна тенденція спостерігається, коли йдеться про вибір уявної етнічної належності: тільки 16,4% респондентів впевнено вказують «я хотів би бути тільки українцем», але різниця по регіонах є значною – третина студентів західного регіону підтримують таку думку (30,7%), далі цей показник поступово знижується та складає у харківчан тільки 8,2% ($\varphi_{\text{емп.}} = 4,41$; ($p \leq 0,01$). Кількість студентів, які б, можливо, обрали іншу національність, є найнижчою у студентів Івано-Франківська (26,8%) та збільшується, досягаючи половини вибірки, у студентів Херсона та Харкова (54,2% та 54,1% відповідно) ($\varphi_{\text{емп.}} = 4,2$; ($p \leq 0,01$). Ще близько 40% всієї вибірки вважає, що національна належність людини не має значення (результати по регіонах: Івано-Франківськ 42,5%, Суми 39,8%, Херсон 35,8%, Харків 37,7%).

Таким чином, аналізуючи різні параметри етнічної ідентичності студентів вибірки, можна дійти висновку, що актуальність етнічної ідентичності є вищою у студентів Івано-Франківська, оскільки ця група характеризується найбільшою частотою згадування цієї категорії при самокатегоризації, також у цієї групи вищим є показник значущості етнічної ідентичності, оскільки рангове місце

«етнічності» у студентів заходу країни є вищим за студентів інших регіонів. Можливо, це пояснюється більшою етнічною однорідністю молоді західного регіону. Слід зазначити і більшу кількість позитивних характеристик «типового» українця, це свідчить про більш виражену позитивну етнічну ідентичність (враховуючи також обрану респондентами мову спілкування) студентів західного регіону, це узгоджується з бажанням студентів жити саме в Україні.

Висновки. Підсумовуючи, слід зауважити, що серед студентів вищих навчальних закладів України спостерігається зниження значущості та актуальності етнічної ідентифікації у системі соціальної самокатегоризації людини, значна кількість опитаних вважає себе «людиною світу», підкреслюючи бажаність вільного вибору країни проживання.

Всі основні складові структури етнічної ідентичності мають тенденцію до змінювання в залежності від соціального та етнокультурного контексту, до основних чинників зміни етнічної ідентичності належать поліетнічне середовище соціалізації, досвід міжетнічного спілкування. В якості стратегії збереження позитивної етнічної ідентичності можливо застосування стратегій індивідуальної мобільності або соціальної креативності, тобто зміни критеріїв міжгрупового порівняння. Серед напрямів трансформації етнічної ідентичності студентів слід назвати: біетнічну ідентичність, маргінальну етнічну ідентичність, також можливим є варіант слабкої, майже «нульової», етнічної ідентичності, тобто підкреслювання суб'єктивної незначущості етнічної належності або віднесення себе до «космополітів».

Література:

1. Бичко О. Самоставлення та самооцінка в контексті трансформації етнічної ідентичності / О. Бичко // Соціальна психологія. – 2006. – № 1 (15). – С.103-110.
2. Боришевський М. Й. Дорога до себе. Від основ суб'єктності до вершин духовності : [Монографія] / Мирослав Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.

3. Васютинський В. О. Ціннісно-орієнтаційні площини сучасного суспільства / В. О. Васютинський // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2006. – Т.8. – Вип.6. – С. 40–45.
4. Гнатенко П. І. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз / П. І. Гнатенко, В. М. Павленко. – К. : Арт-Пресс, – 1999. – 466 с.
5. Головаха Е. П. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании / Е. П. Головаха, Н. В. Панина // Социологический журнал. – 2006. – №3-4.
6. Дробижева Л.М. Национально-гражданская и этническая идентичность: проблемы позитивной совместимости / Л. М. Дробижева // Россия реформирующаяся. Ежегодник. – М. : Институт социологии РАН, 2008. – Вип.7. – С. 214–228.
5. Євтух В. Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції / В. Б. Євтух. – К. : Стило, 2000. – 236 с.
6. Золотухін Г. Освіта – не товар, студенти – не покупці / Г. Золотухін // Соціальна психологія. – 2004. – №6(8). – С.36-62.
7. Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності / М. І. Обушний. – К. : Український центр духовної культури, 1998. – 204 с.
8. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія етнічних спільностей і груп. Від перших наукових розвідок до сучасних напрямів досліджень / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2006. – № 4(18). – С. 38–57.
9. Пірен М. І. Основи етнопсихології : Підручник / М. І. Пірен. – Вид. 2-е доп. – К., 1998. – 436 с.
10. Пірен М. І. Чи є «вибрана верства» України символом української політичної нації? / М. І. Пірен // Соціальна психологія. – 2004. – № 5 (7). – С.3-11.
11. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.

12. Социальные идентификации и идентичности. / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – К. : Институт социологии НАН Украины. – 1996. – 185 с.
13. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2008. – 368 с.
14. Україна: інтелект нації на межі століть: кол. монографія / Кер. авт. колективу В. К. Врублевський. – Київ, 2000. – С.74.
15. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию // Психология социального бытия / Г. Г. Шпет. – М. : Институт практической психологии; Воронеж : МОДЭК, 1996. – С. 261–372.
16. Шульга М. О. Етнічна самоідентифікація особистості / М. О. Шульга. – Київ, 1993. – 267 с.
17. Эриксон Э. Идентичность и неукорененность в наше время / Э. Эриксон // Философские науки. – 1995. – № 5. – С. 217.